

ГЕОГРАФІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

КАЧМАР Л.С., КУКУРУДЗА С.І.

ГЕОГРАФІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ПРАЦІ ЯКОВА МИКОЛАЄВИЧА

Друга половина XIX століття в Галичині характеризується особливим поживаленням наукових досліджень не тільки австрійських і польських, а й українських вчених. Першопричиною цієї активності було масове відкриття в Галичині народних шкіл, започатковане політичним шкільним законом 1805 року. Цей закон зобов'язував місцеві органи самоврядування відкривати народні школи і всіляко заохочувати батьків щодо здобуття освіти їхніми дітьми. За даними Якова Миколаєвича, від 1805 до 1873 року, коли держава взяла всі школи під свій нагляд, лише в одному Кам'янецькому повіті Галичини було відкрито 64 народні школи, а протягом наступних двох десятиліть – ще 15 шкіл. [3].

Для шкіл були потрібні вчителі, яких переважно готували гімназії. Тому, починаючи з 1888 року в Галичині масово відкриваються українські гімназії (Бережани, Коломия, Львів, Перемишль, Сокаль, Стрий, Тернопіль). Крім цього створюються спеціальні Учительські семінари у Львові, Перемишлі, Станіславові (нині Івано-Франківськ), Тернополі. Для гімназій і Учительських семінарів були потрібні фахівці вищої кваліфікації. Це значною мірою спричинило відкриття нових кафедр у Львівському університеті, в тому числі інституту (кафедри) географії (1982/83 н.р.)[1].

Літературне Товариство імені Тараса Шевченка засноване у 1873 р. і реорганізоване в Наукове Товариство імені Шевченка у 1892 році зконцентрувало найавторитетніші наукові сили Галичини, Волині, Буковини, Закарпатської, а також Наддніпрянської України. Достатньо назвати імена таких корифеїв української науки як Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Павло Тютковський, Іван Пулюй. Членами Товариства були всесвітньо відомі вчені Володимир Вернадський та Альберт Ейнштейн. Тут друкували свої художні твори письменники Борис Грінченко, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка та багато інших.

Географічну і не тільки географічну науку розвивали насамперед гімназійні вчителі, які готували для своїх учнів навчальні посібники і підручники. Серед них варто згадати Н.Вахнянина (більше відомого як українського композитора), Г. Величка, Р. Заклинського, В. Навроцького та ін. Зокрема, великою популярністю користувався підручник Романа Заклинського «Географія Руси. Частина перша. Русь Галицька, Буковинська і Угорська з картою» (1888) у якому подано загальну характеристику краю та детально, як на той час, описано такі фізико – географічні області як Бескид бойківський, Поділля, Опілля, Розточчя. Достатньо повно охарактеризовані корисні копалини, домашні і фабричні промисли, торгівля і шляхи сполучення, чисельний, етнічний, конфесійний, освітній склад населення, організації і товариства, історія Галицького краю. За нашим переконанням, якраз структура праці Р.Заклинського була згодом використана Я. Миколаєвичем при написанні монографії «Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого».

Перед тим як зупинитися на аналізі згаданої монографії, коротко представимо її автора. Яків Миколаєвич народився 6 грудня 1865 року в присілку Дуброва села Синьків, що поблизу міста Радехова на Львівщині в родині Михайла і Мотрони Миколаєвичів. Батьки були заможними господарями і не зважаючи на те, що в родині було семеро дітей – всім дали початкову освіту. Трьох із чотирьох синів вони віддали «в науку» до Львова, найстаршого залишили на господарстві, а трьох дочок з приданим – віддали заможним. Яків, який був старшим серед „братів-студитів”, закінчив Учительський семінар і дев'ятнадцятирічним юнаком розпочав педагогічну роботу в селі Полове, що знаходиться в п'яти кілометрах західніше м. Радехова. Село Полове нараховувало 107 дворів і 629 мешканців, з яких 122 діти молодшого шкільного віку, які були зобов'язані відвідувати школу. За даними Я. Миколаєвича – в школу щодня ходили 112 дітей, а 20 – ще на недільне доповнення [3].

Крім учительської роботи в школі, Я. Миколаєвич значну увагу приділяв просвітницькій діяльності в місцевій громаді. На підставі найновішої інформації, яку отримував з періодичних видань, він знайомив селян з передовою агротехнікою ведення сільського господарства, пропагував економічно вигідні в умовах Малої Полісся сільськогосподарські культури, закликав до створення кредитних товариств та проводив активну антиалкогольну та антибуржуазну агітацію. Можна тільки дивуватися, що всі ці напрямки роботи залишилися актуальними для сучасного українського села. Таку просвітницьку роботу Яків Миколаєвич проводив продовж всього свого життя, працюючи згодом у Жовкві, а з початком ХХ ст. – в Тернополі викладачем Учительського семінару[2].

Працю над монографією Я.Миколаєвич розпочав у відповідь на конкурс, оголошений на кращий опис повіту краю Природничим музеєм імені Дідушицьких у Львові. Він добре знав природу навколишньої місцевості, яка служила для його учнів навчальним полігоном, постійно цікавився економікою, історією та фольклором. А збірку із 110 народних загадок, зібраних в Полові та навколишніх селах, вдалося надрукувати в Етнографічному збірнику НТШ у Львові (т.V, 1898 р.)[4].

Пристаючи до написання монографії, Я.Миколаєвич освоїв основи наукових знань з географії, етнографії, економіки, історії та інших галузей. Тому праця над книгою тривала порівняно недовго – трохи більше півтора року. Монографія складається з короткого “Вступного слова”(датоване 10 лютого 1894 року), 12 розділів, додатку про зайнятість населення в різних галузях господарства, джерел інформації та трьох картосхем (геологічна, гідрографічна, поселень, а також планів старої і нової хат). В структурі монографії простежуються чотири частини: фізико-географічна або природнича, соціальна, економічна та історична. **Фізико-географічна частина включає розділи I – IV** у яких йдеться: про географічне положення, величину території (в географічних милях та кілометрах квадратних, відповідно 27,63 і 1521,319), границі повіту – “на півночі повіт межує з Росією, а з усіх інших сторін стикає ся з повітами нашого краю” (розділ I тут і нижче збережено стилістику й орфографію автора монографії); рельєф та його абсолютні й відносні висоти, місцезнаходження максимальних і мінімальних точок, характеристику геологічної будови з особливою деталізацією поширення четвертинних відкладів та поясненням їх генезису, а також походження “північно-східної низини галицької”, (тобто Малополюської л.к., с.к. (розділ II); поверхневі води, знаходження Головного Європейського вододілу, причини заболочення розглядаються в III розділі; клімат

(підсонє, за даними метеостанцій в Сокалі й Ожидові) характеризується середньомісячними та середньорічними показниками опадів, температури повітря, атмосферного тиску, хмарністю, рівнем підняття води (водомірний пост біля с.Руда на річці Буг) в IV розділі. За цими даними “ у 1891 році середньорічні показники температури становили +8 град.С, тиск 745,7 рт.ст., опади 577 мм, а рівень води в Бузі – 165 см”. У цьому ж розділі міститься підрозділ з назвою “Фізіографія” в якому охарактеризована флора і фауна, а також угруповання живих організмів. Цим розділом завершується природнича частина монографії.

Соціальна частина монографії розпочинається розділом “**Поділ на громади і округи судові**”, у якому йдеться про те, що повіт поділений на 92 громади, подано їх перелік, а також увага акцентується на тому, що “В Буську, Кам'янці стр. (Струмилові – Л.К., С.К.) і Радехові суть суди окружні, до кожного належить якесь число громад,... то округи судові суть zarazом округами податковими”.

Розділ “**Населення**” ґрунтується на матеріалах перепису 3-31 грудня 1890 року і складається із чотирьох підрозділів: А. Число населення. Б. Приріст населення В. Поділ населення. 1. Після народности (народження – Л.К., С.К.) . 2. Після обряду. Г. Характеристика населення. Перегляд населення. Отже, тільки перелік підрозділів свідчить про надзвичайно деталізовану характеристику населення повіту. Згідно перепису, число мешканців повіту становило 97051, тобто на км. кв. припадало 64 особи. Всі 299 поселень поділялися на 214 сіл з присілками, 77 дворів, 6 містечок і два міста. “Містами суть: Кам'янка і Буськ, бо числять зверх 6000 жителів. Місточками суть Стоянів, Радехів, Холоїв (сучасне Вузлове – Л.К., С.К.), Добротвір, Витків новий і Милятин новий, - числять они від 1500 – 4000 мешканців, а оден Милятин новий має 514 мешканців”. Стосовно національного складу, то автор зазначає що “Первістним і питомим населенєм суть Русини... Русинів дійсно 52910, або 60,9 % всеї людности повіта”. Друге місце після русинів займають поляки – їх чисельність становила 22212 осіб (22,89 %), третя нація повіту - євреї – 14431 (14,87 %) і четверта – німці – 2217 (2,28 %). Я.Миколаєвич зупиняється на історії заселення краю поляками, євреями, німцями, подає їх чисельність у всіх населених пунктах. У частині “після обряду” подається конфесійна приналежність населення повіту: греко-католиків – 59,68 %, римо-католиків – 22,89 %, лютеран – 2,57 %, євреїв – 14,86 %. В останньому підрозділі українське населення характеризується за антропологічними ознаками та менталітетом: “Тихий, повільний і задумчивий, недбаючий о завтра, повтарає при кожній нагоді любиму поговорку: давно колись було ліпше, і нею оправдати хоче сам перед собою і перед світом свою біду”.

У розділі “**Плоди**” детально характеризуються корисні копалини, рослинництво і тваринництво. Автор вказує на родовища вапна, глини, торфу, подає дані про структуру угідь, середню врожайність основних культур, чисельність коней, рогатої худоби, свиней, овець, а також чистий дохід громад (див. табл. 1).

Розділ “**Промисл**” присвячений аналізу промислового виробництва, яким повіт “не може похвалитися... фабрику має всього одну, горалень 22, броварів 4...”. Далше автор подає дані про чисельність млинів (50), ремісників, домашній ужитковий промисел тощо.

В розділі “**Комунікації**” повідомляється про довжину залізниці, доріг з твердим покриттям “бурок, дороги копані, а також про прочі дороги звані гостинцями”. Окрім доріг, містяться дані про поштовий та електрозв'язок і їхні

Таблиця 1.
Фрагмент таблиці, що характеризує кадастрові показники громад [3]

„Обшар громад ката сталъних”

Ч.б/ж	Громада катас.	Поля	Сінож.	Городи	Пасов.	Ліси	Озера, стави і мочари	Неужит.	Разом		Чистий дохід				
		м о р г і в										Мор.	Саж.	Зр.	Кр.
1	Адами	647	617	14	76	1806		75	3240	595	2966	54			
2	Банунін	1051	200	29	4	80	—	25	1393	80	5453	75			
3	Вербеки	461	333	33	61	990	28	48	1958	65	2023	45			
4	Будки незн.	505	470	25	115	1539	—	47	2704	690	2076	9			
5	Буск	4659	513	249	167	3		283	5877	450	24273	99			

Таблиця 2.
Фрагмент таблиці, що характеризує народну освіту [3]

“Перегляд шкіл 1892/3 навч. рік”.

Ч. б/ж	Місцевість	На наук. щод.			Ходить на н. допов.	Ч. б/ж	Місцевість	Бесіда виклад.			На наук. щод.		Ходить на н. допов.
		обов'яз.	ходять	ходять				обов'яз.	ходять	ходять	обов'яз.	ходять	
1	Камянка 5 кл.	п.	1035	805	55	43	Неслухів 1 кл.	р.			103	103	40
2	Буск 4 "	п.	730	640	83	44	Нестаничі 1 "	р.			140	110	22
3	Радеків 4 "	п.	550	487	60	45	Незнанів 1 "	р.			180	117	22
4	Стоянів 2 -	р.	437	327	75	46	Нивиці 1 "	р.			158	141	50
5	Добротвір 2 "	п.	510	332	49	47	Новосілки 1 "	р.			186	162	38

виробничі показники.

Особливо глибоко і фахово написаний розділ *“Просвіта”* в якому викладено не тільки сучасний стан освіти, а й історію освітньої справи в Галичині, подаються дані про “анальфabetів”, тобто осіб без освіти, кількість шкіл, учнів та вчителів з різною мовою викладання: всього в 1890 році в повіті, за даними Я. Миколаєвича, було : 81 школа, 108 учителів, 12327 учнів. За мовою викладання школи поділялися таким чином: 64 – з українською (з *руською бесідою викладання*), 15 – польською і 7 – німецькою. Водночас зазначається, що 3586 дітей не охоплені будь-яким навчанням за що їх батьки змушені були сплатити штраф в сумі 1158 зр. (золотих ринських – Л.К., С.К.). Про кількість учнів, мову викладання, щоденне і недільне відвідування школи див. табл. 2.

В передостанньому XI розділі подано аналіз: маєтків громадських, відносин кредитових, справ правнотсудових та стану обезпечень (страхування Л.К., С.К.), тобто за винятком інформації про правосуддя цей розділ цілком можна віднести до **економічної частини** монографії.

Для фахівців з історії економічної думки в Галичині він містить цікавий фактичний матеріал. Зазначено, що *“Вспільний маєток громадський в повіті досягає майже одного міліона зр. Більше як половина майна є недвижимою се яко ліс , поле, сіножать, а найчастіше яко пасовиско – капітал кас громадських. ...Каси громадські числом 70 з капіталом позичковим 101052 зр. заложено 1848 р.”* [3, с.70].

Історична частина монографії представлена XII розділом з назвою *“Згадки історичні”*, який складається з двох підрозділів: 1. Погляд загальний і 2. Замітки о поодиноких осадах (поселеннях – Л.К., С.К.). Яків Миколаєвич добре знав історію свого краю. Про це свідчить той факт, що він у **першому** підрозділі описує його історію від княжих часів до поділів Польщі і приєднання Галичини до Австрійської монархії. Автор детально описує окремі історичні події, такі як визвольна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького, зокрема, Берестецьку битву.. У другому підрозділі зупиняється на історичних аспектах кожного із сіл, містечок і міст, подає історичні матеріали про перші письмові згадки, документи з надання маґдебурського права, героїчну боротьбу проти поневолювачів 89 поселень. А такому містечку як Стоянів, присвячує аж дві сторінки тексту, зупиняючись на даті надання йому маґдебурського права Зигмундом Августом (8/2 1547), з’ясовує пограничну роль міста в період татарських набігів та зупиняється на обов’язках міщан щодо відбудови Сокальського замку тощо. Він пише, що *“Дня 17. або 18. червня 1650 р. перейшла через Стоянів часть 100 000 армії з Яном Казимиром прямуючи до Берестечка. Виголодніла під Сокалем армія польська забрати мусіла переходячи через Стоянів все, чого єї треба було, а може ще перед тим надшарпала єго шайка Татар, досить що за Яна Казімира підупало і так не дуже процвітаюче місто і нема нігде через цілих 2 віки о нім згадки, ...”* [3, с. 112].

Наведемо опис ще одного села – Сушно, що знаходиться в північно-західному напрямі від Радехова: *Сушино з осадами: Тоболів, Забава і Гейнріхсдорф (Нове село). В 18-в. належало село те до Коморовских. Около 1770 р. мешкав тут в старім деревлянім дворі Яков Коморовский з жінкою Анною з дому Паславської. Тут заскочила злива Щасного Потоцького, котрий схоронив ся під браму. Коморовский запросив Потоцького до свого дому, а було то в пору коли єго донька, Гертруда, вернула з Відня. – Заручини відбули ся 18. падолиста 1770 р., а шлюб зараз слід. місяця в Нестаничах. Салезей II. казав Гертруду втиснути,*

Людві загадки з Кам'янецького повіту.

В с. Полов'їм записав Яків Миколаєвич.

Із присланої д. Миколаєвичем для Наук. тов. ім. Шевченка збірки народніх загадок (усіх 152) ми виключили ті, що вже в ідентичній формі були друковані в збірці Номиса. Тих ідентичних загадок було 42, а щоб дати поняття про кількість збірки д. Миколаєвича, ми назвемо тут ті н-ри збірки Номиса, що відповідають загадкам вичеркненим нами з отсеї збірки: 4, 27, 32, 38, 41, 44, 56, 57, 73, 79, 83, 87, 102, 108, 109, 114, 116, 117, 120, 166, 168, 177, 196, 206, 222, 304, 309, 334, 340, 349, 350, 358, 359, 369, 377, 396, 421, 426, 456, 466, 488, 494. Решту збірки д. Миколаєвича ми впорядкували по темах (так як у збірці Чубинського) і додали до кожної загадки показ на варіанти, які є в збірках загадок Номиса і Чубинського. *Ів. Франко.*

1. Бас. Дерево тріщить, баран верещить, кінь потягає, чоловік помагає.
2. Блискавка. Шило-вилло, мотовило по під небеса ходило, із нами говорило, із князями розмовляло. (Пор. Ном. 50).
3. Борона. Дірава верета все поле закрила (Ном. 371; Чуб. I, 305). І у Номиса і у Чубинського слово „верета“ (плахта, рядно) перемінено на верета, що тут не дає ніякого значіння.
4. Бурак. Червоний когут з під землі кукурікає. (Пор. Чуб. I, 305).
5. Вила. Без рук, без ніг, а сіно кидає.
6. Гарбуз. Синий кіт перевісив ся через пліт.
7. Голка. Купив коня без хвоста, прийде до дому -- наладить.

Рис.1. Титульна сторінка етнографічного збірника НТШ (а) та перша сторінка праці Я. Миколаєвича в ньому (б).

Коморовські процесували его і титулом відшкодованя дістали Витків з окрестними селами.- Мешкають Русини, Німці католики і Н. евангелики. Ховають красні коні. Мають ся, в порівнянню з мешканцями инших сіл, дуже добре [3, с. 112].

В **додатках** подано таблицю з найновішими даними про число працюючих у різних галузях виробничої та невиробничої сфер: сільського господарства, промисловості, транспорту, освіти тощо, а також три картосхеми. Така структура і короткий зміст географічно - краєзнавчої монографії Якова Миколаєвича, вперше написаної українською мовою. Очевидно, саме мова стала причиною того, що праця Я.Миколаєвича хоч і була помічена в науковому світі, але не була винагороджена організаторами конкурсу.

Інша невелика за обсягом, але значима за своєю сутністю праця Я. Миколаєвича, про яку ми вище згадували, має назву „Людові (народні – Л.К., С.К.) загадки з Кам'янецького повіту” з уточненням „В с. Половім записав Яків Миколаєвич” (рис. 1). Цю працю ми відшукали в Етнографічному збірнику етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка за 1898 рік, який редагував Іван Франко.

У преамбулі цієї публікації І. Франко зазначає, що добродій Миколаєвич прислав для НТШ збірку народних загадок (всього 152) і що з цієї збірки виключені загадки, які ідентичні з тими, що були опубліковані у збірці Номиса. Редактор наводить номери вичеркннутих загадок, а решту тематично впорядковує за взірцем, запропонованим у збірці Чубинського, при цьому додаючи до кожної загадки варіанти, які мають місце у збірках Номиса і Чубинського. Таким чином опубліковано 110 народних загадок, зібраних Я. Миколаєвичем у Кам'янецькім повіті Галичини.

Підсумовуючи аналіз праць Я.Миколаєвича, відзначимо високу достовірність та новизну фактичного матеріалу, його кваліфіковану інтерпретацію та логічну структуру викладу, що загалом засвідчує належний науковий рівень автора. Водночас видання наукової монографії українською мовою підтверджує патріотизм цієї непересічної людини, який у всій повноті проявився в час змагань за Українську незалежну державу в 1917-1920 роках, за що Якова Миколаєвича заарештували польські власті і заслали в концтабір в Стшалкові [5]. Але найбільше значення роботи в тому, що на її прикладі вчилися наступні покоління українських географів, краєзнавців, етнографів.

1. Кукурудза С., Трохимчук С. Штрихи до історії географічного вивчення Галичини // Історія української географії і картографії. Мат-ли наук. конф. – Тернопіль, 1995. – С. 147-150.
2. Кукурудза С. Яків Миколаєвич – автор монографії «Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького» // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика: Ч. 1. – Тернопіль, 2002. – С. 28-32.
3. Миколаєвич Я. Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького. – Львів: НТШ, 1894. – 120 с.
4. Миколаєвич Я. Людові загадки з Кам'янецького повіту // Етнографічний зб.: Т.5. – Львів: НТШ, 1898. – С. 219-223.
5. Миколаєвич Р. Яків Миколаєвич (1865-1931) // Надбужанщина. Історико-мемуарний збірник: Т.2. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989. – С. 873-875.

The paper deals with analysis of geographic-ethnographic papers of Yakiv Mykolayevych: “Geographic-statistical description of Kamianets povit” (1894) and “National riddles of Kamianets povit” (1898) published by Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv.